

על המהדורה החדשה של 'ספר התרומה'

ספר התרומה, מהד' הרב אברהם דוד, ח"ג-ח"ד. מכון ירושלים, תש"ע. 505 עמ'. כולל הלכות עבודה זרה, יין נסך, ספר תורה, תפילין, ארץ ישראל, שבת.

מחבר ספר התרומה ר' ברוך ב"ר יצחק מצרפת¹ חי במאה האחרונה של האלף החמישי (נפטר בשנת תתקפ"א [1211]). היה תלמידו של ר"י הזקן, וכפי הנראה היה הראשון מבין חכמי צרפת שכתב ספר פסיקה. ספר התרומה הוא אחד מן הספרים היסודיים בהלכה, ובוודאי שקיימת חשיבות גדולה להוציא אותו לאור במהדורה ראויה לשמה. יש אם כן לברך את הרב אברהם דוד שליט"א על עבודתו המקיפה. ידיו רב לו, וכבר ראינו את עבודתו היפה בכרכי ספר הכלבו שיצאו לאור על ידו. ספר התרומה היה מלא עד עתה בטעויות עוד מן הדפוס הראשון (ונציה בומבירגי רפ"ג) ועד הדפוס האחרון (ירושלים תשס"ד) שהתיימר להציג לפנינו את נוסח הדפוס הראשון. היתרונות של המהדורה שלפנינו היא שתוקנו בה טעויות והובאו בה חילופי נוסח בעיקר עפ"י כ"י וטיקן 145. כמו כן נכתבו הערות, מקורות וצינונים להלכות שבספר. עד כאן שבחי המהדורה.

עם זאת אינני יכול להימנע מלבקר את העבודה מכמה צדדים, ואולי חלק מן ההערות יילקח בחשבון בהמשך. אין צורך להכביר במילים על האחריות שמוטלת על מי שעוסק בעבודת ההדרה; דורות של תלמידי חכמים ילמדו ויתפלפלו בדבריו של ר' ברוך לאור מה שמואב במהדורה החדשה של הספר. לכן קיימת חשיבות ליידע את הציבור אם אכן קיימים ליקויים בההדרה, והחשיפה לביקורת חיובית ובונה גם תזרז את המהדיר להיזהר כפליים ולתקן בעתיד את מה שראוי לתקן. אציין גם שחלק מן ההערות להלן הן עקרוניות, וחשיבותן אינה מצטמצמת בענין ההדרת ספר התרומה ומהדיר זה דווקא.

★ ★ ★

תחילה נעסוק בנוסח של המהדורה. המהדיר החליט שנוסח הפנים יהיה נוסח הדפוס, וחילופי הנוסח נעשו כאמור על סמך כ"י וטיקן 145 [בטעות נרשם וטיקן

1 הוא אינו קשור לחכמי אשכנז למרות שהוא מכונה בטעות ר' יצחק מגרמיזא או מוורמיזא, עי' במ"ש פרוץ' שמחה עמנואל במאמרו 'איש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 423-440.

[541] וברוב ההלכות, מלבד הלכות ספר תורה ותפילין², נעשה שימוש גם בכ"י קמברידג' 668. אך ב'דברים אחדים' שבתחילת הספר לא טרח המחבר להודיע על כך³. כיוון שלא נכתב מבוא ערוך ומסודר לספר, בטענה צודקת 'שיופיע בע"ה בראש הכרך הראשון מבוא מקיף', לא נמסר לנו על סמך מה בחר המהדיר להסתמך בחילופי הנוסח דווקא על כ"י וטיקן 145 וכ"י קמברידג' 668 מתוך 17 כתבי יד שלמים [או כמעט שלמים] שנותרו מן הספר, ואני מקווה שהדבר יבוא על תיקונו בתחילת כרך א.

הביקורת המרכזית שלי בעניין הנוסח היא על בחירתו של המהדיר להדפיס בפנים מחדש את נוסח הדפוס, אף שגם הוא מודה שבו 'נפלו טעויות רבות; פעמים הושמטו קטעים שלמים, פעמים נתחלפו השורות ובאו דברים שלא כסדרן והדברים כפי שנדפסו עד עתה משוללי הבנה'. אם כך, מה הטעם ומה ההיגיון להדפיס פעם נוספת נוסח שאינו מתוקן, ולהוסיף טלאי על טלאי בעזרת הערות של חילופי נוסח? וכי קדושה יש בנוסח דפוס של הגוי דניאל בומבריג⁴? נוסף על כך, כל מי שבוחן את חלוקת הספר הנדפס לסימנים ממוספרים, שנעשתה על ידי המדפיס הראשון, משתומם ותמה עליה, מאחר וכמעט באופן קבוע הסימנים מתחילים באמצע נושא. אין זאת אומרת שבהכרח יש להחליף את המספור של הסימנים, שהרי חלוקה זו היא הידועה כבר דורות רבים, ותמיד יש לשקול את הרווח מול ההפסד; הערה זו הובאה רק כדי להבהיר שאין ההיגיון להיצמד לנוסח הדפוס דווקא, שיש בו שיבושים רבים.

הביקורת הנוספת בענין קביעת הנוסח, היא שנוספו גם הערות נוסח עפ"י 'הגהות מרן בעל "הקהילות יעקב" זצ"ל' כפי שכתבן בספרו הפרטי. ואני תמה, איזה ערך יש לרוב הגהותיו של מרן בעל הקהילות יעקב, גאון ישראל, זכר צדיק וקדוש לברכה, מול צילומי 17 כתבי יד שלמים ועוד 63 כתבי יד חלקיים שנגישים כעת לכל דורש ומבקש במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים? קביעת הנוסח המדויק אמורה לתקן את כל הטעויות שנוצרו במשך כשמונה מאות שנה, טעויות של מעתיקים מצד אחד, ותוספות שאינן מאת המחבר שהשתלבו בטקסט מהגהות של חכמים שלמדו את הספר; מה ההיגיון להוסיף עוד הגהות של תלמיד חכם גדול שהגיה את הספר על פי סברא⁵, כאשר כאמור מצויים בידינו כתבי יד קדומים כמו כ"י לונדון 518 משנת י"ד לאלף השישי (כמה עשרות שנים בלבד אחר עריכת הספר!) וכ"י לונדן 3

- 2 הלכות אלו נסדרו ע"י המהדיר במהדורה הראשונה שיצאה בהוצאה עצמית בכסלו תשס"ח.
- 3 ברוב ההלכות (מלבד הל' תפילין וס"ת) נתקל המעיין באות ק, ואינו יודע שהכוונה לכ"י קמברידג' 668.
- 4 הוא היה נוצרי, ראה ררנ"נ רבינוביץ, 'מאמר על הדפסת התלמוד' (סודר מחדש ע"י א"מ הברמן), דקדוקי סופרים, למס' ברכות, ירושלים: אור החכמה, תשס"ב, עמ' לה.
- 5 ראה למשל עמ' תקצג, שבדפוס כתוב: 'מכל מקום זהו שלא יפריש', אך בכל כה"י כתוב 'מכל מקום יזהר שלא יפריש', אך בהערה 342 כתב המהדיר: 'ורבינו בעל הקה"י ז"ל הגיה

משנת מ"ה וכתבי יד נוספים כאמור לעיל? ויובהר שוב, לא על מרן הגאון ר' יעקב ישראל קנייבסקי זצ"ל אנו מלינים; להיפך, יש להעריך את העובדה שהרב זצ"ל למד את הספר כסדר והגיהו במקומות הנצרכים, שכן לא עמדו בפניו כל אותם כתבי יד שמצויים בידנו היום. אך מה ראה המהדיר להתייחס להגהותיו מסברא יותר מאשר אל נוסחאות כתבי היד העתיקים?

הערות התוכן במהדורה החדשה כוללות מקורות וצינונים וביאורים ארוכים ומקיפים, כיאה לתלמיד חכם כרב אברהם דוד שליט"א; אך לענ"ד אריכות הדברים גורעת. אין בכך ביקורת רק על הנפח הגדול שתופסות ההערות יחסית לפנים הספר, אלא עמידה על מהות תפקידו של מהדיר ספרי ראשונים: לענ"ד מחויבותו של המהדיר היא בראש וראשונה כלפי המחבר וכלפי הספר שאותו הוא מהדיר; לדעתי בספר התרומה למשל יש להביא הערות ומקורות שמתייחסים באופן ישיר לספר ולמה שנכתב בו, בעיקר מתוך ספרי בעלי התוספות הקדומים יותר והמאוחרים, שכן מבית מדרש זה ינק ר' ברוך ב"ר יצחק, ומקורות אלו עמדו לפניו והם המפתח להבנת דבריו. כמו כן כדאי להביא התייחסויות שיטתיות לספר מתוך ספרי האחרונים שדנו בדבריו. כשאין מתמקדים בחיבור ובמחבר הדבר פוגע בבירור החיבור, ולענ"ד זה גם לא מוסיף כבוד למחבר, שכן נראה כאילו העיסוק בתורתו טפל, ונעשה אגב בירור הנושאים הכתובים בספר. לכן אין להשתמש בהערות כפלטפורמה לבירור ההלכה, מתוך עיון במכלול החיבורים שנכתבו במשך הדורות. אין טעם א"כ להביא באופן סדיר את מה שכתב הרמב"ם במשנה תורה בענייני הספר על אף חשיבותו העצומה של רבנו משה לעולם ההלכה, שכן ר' ברוך ב"ר יצחק לא ראה את ספר משנה תורה ולא השתמש בו⁶. אין להביא גם באופן סדיר את מה שנכתב בשו"ע, במפרשי (עד המשנה ברורה) ובספרי השו"ת, אא"כ מדובר על דיון ישיר ונצרך להבנת פסקה מספר התרומה. אין בכוונתי לנתק את ר' ברוך ב"ר יצחק משלשלת הדורות ולמנוע את שילובו במכלול חיבורי ההלכה שנכתבו במשך השנים, ואשר מהווים חלק ממסירת תורה שבעל פה; אך אין זה תפקידו של המהדיר - אלא תפקידו של הפוסק, שלאחר שהוא לומד ומעיין בספר התרומה יבחן את דבריו לאור מכלול עולם ההלכה, וישלב את דבריו במקום הראוי לו⁷.

שצ"ל: מ"מ זה שלא וכו'. האם יעלה על הדעת שאם הסטייפלר זצ"ל היה רואה את נוסח כתבי היד הוא היה עומד על דעתו שצריך להגיה 'זה' ולא 'זיהר'?

6 הם חיו בשנים מקבילות, והרמב"ם אינו מוזכר באף מקום בחיבור מלבד ב'סימנים' אות קצב: 'והרב רבנו משה בר מימון אומר', אך הנוסח הנכון הוא כמובא בכה"י הקדומים לונדון 518 ולונד 3: 'שמעתי הרב משה בר מימון... וכן מובא בהגהות מיימוניות לרמב"ם הל' תפילין פ"א ה"א.

7 [לענ"ד יש בוודאי מקום לטענה על אריכות הערות המהדירים בחלק מן הספרים שיצאו לאור בדורנו, אך אני הקטן איני מסכים עם ביקורתו של הרב פרידמן שליט"א בנקודה זו: עיקר תפקידו של המהדיר אינו לרומם את כבוד המחבר החשוב זצ"ל וכבוד ספרו - אלא להועיל ככל האפשר ללומד הפוטנציאלי בספר. לכן בהחלט שיש תועלת רבה בכך שהמעין בספר פסיקה של אחד הראשונים ימצא לפניו הערות תמציתיות שיורו לו על קיום שיטות

אלו הן הערות העוסקות בעיקרון. עתה אוסיף כמה הערות מקומיות:

1. מטרת חילופי הנוסח היא שהלומד יוכל לעמוד על כוונתו האמיתית של המחבר, בלא שיתקשה בהבנת הטקסט בגין טעויות של מעתיקים. רק בשלב שני יש טעם בעיון בהערות התוכן שמגישות ללומד הסברים, מקורות וצינונים. לכן רצוי לדעתי להפריד בין הערות הנוסח להערות התוכן, וכל אחד מסוגי ההערות יקבע ברכה במדור לעצמו. במהדורה שלפנינו חילופי הנוסח נבלעים בתוך אריכות הדברים של הערות התוכן, וחבל⁸.

2. ב'דברים אחדים' אות ג מודיע המהדיר שאת ה'מפתחות' או ה'סימנים' הוא מוסיף בסוף כל סימן. ראוי לציין שאין מדובר בסתם מפתחות שכתב מחבר הספר, אלא כפי שכותב ר' ברוך בהקדמתו לספר התרומה שה'סימנים' הם 'דברים בקוצר בלא להביא ראיות', דהיינו סיכום הלכתי של מסקנות דבריו בספר הארוך. יש אמנם היגיון בהחלטה להוסיף את ה'סימנים' בסוף כל סימן⁹, שכן כך ניתן להשוות בין מה שכתב המחבר בחיבור הארוך לבין מה שכתב ב'סימנים' הקצרים, אך זה נוגד את כוונת המחבר עצמו שהתייחס לחלק זה של החיבור כחיבור עצמאי ומקוצר, מלבד השימוש בו כמפתח לספר¹⁰:

אני ברוך בר רבי יצחק כתבתי ספר זה, ויבין וישכיל הרואה בסימנים שהם רמזים, אם יראה בהם מעין שאלתי גם שם ימצא מפורש בהרבה מקומות... בירור הדבר בקוצר עם קצת ראיות דרך קצרה. אמנם בתוך הספר למקום אשר יורנו הסימן ללכת ולראות שם ימצא הכל לבירור ראיות וטעמים באורך ככל הצורך...

3. במהדורה זו נוספו בטקסט הדגשות למילים ולמשפטים, ולא מצוין בשום

אחרות של גדולי הפוסקים, ובוודאי שהמעין הפוטנציאלי יודה למהדיר אם זה יפנה אותו בכל ענין למקומות בהם הרמב"ם והטושו"ע עוסקים בנושא וכד', וכמובן שכל מקום לגופו. צודק ידידי הרב פרידמן ש'אין להשתמש בהערות כפלטפורמה לבירור ההלכה', ק"ו שלא לחידושיו העצמיים של המהדיר, ושעיקר ההערות אמור לכלול את בירור שיטתו של המחבר בהתייחסות לרבותיו ולבית מדרשו; אולם תפקידו של המהדיר הוא לתת שירות טוב ללומד הפוטנציאלי, והוא בדרך כלל יודה לו על הפניות והערות קצרות כנ"ל. ספרי ראשונים מהודרים מחדש אינם נמצאים רק בשימושם של פוסקי הלכה גדולי תורה, אלא יד כל אדם ממשמשת בהם. ואכמ"ל. הערת העורך י"ק.]

8 אין גם מדיניות קבועה לגבי שילוב של קטעים ארוכים שאינם בדפוס אך מצויים בכ"י וטיקן 145; כך למשל בעמ' תשפג 'זכו' הקטעים להשתלב בטקסט, ואילו בעמ' תרסח הערה 33 הקטע נשאר בהערה.

9 אך לפעמים ארעו תקלות בשילוב הזה: למשל בעמ' תתלא הופסק ה'פסק' באמצע, ושם שולבו ה'סימנים' של סי' רלט.

10 ברוב מוחלט של כה"י הקדמה זו היא בתחילת החיבור לפני הסימנים. ראוי לציין שהמהדיר ציין שהעביר את הסימנים לסוף עפ"י דפוסים מאוחרים, ואיני יודע לאיזה דפוס התכוון; כאמור ברוב מוחלט של כה"י ובכל הדפוסים הסימנים מצויים בתחילת הספר.

מקום מה מטרת ההדגשות האלו. כפי הנראה החליט המהדיר להדגיש את הציטוטים מתוך המקורות התלמודיים וכד', אך לענ"ד אין בכך צורך, והדגשות אלו רק מבלבלות את הלומד.

4. המילים הלועזיות הרבות בצרפתית עתיקה שבספר לא היו מובנות תמיד למעתיקים ולמדפיסים, ולכן הן עוותו במשך השנים עד בלי הכר. לכן קיימת חשיבות רבה בהבאת המילים הלועזיות בחילופי הנוסח עפ"י כה"י, כדי שמאן דהוא יטרח פעם לשחזר את האיות הנכון¹¹ ולאחר מכן ימצא את התרגום הנכון של מילים אלו. אולם אין הרבה תועלת להביא בהערות את המילים הלועזיות כפי שהן מודפסות בספרי הראשונים המקבילים; למשל בעמ' תרלא: 'אבל פרעוש שקורין פוצא', ובהערה 7: במרדכי 'פולצ'ה'. אך ברור שהנכון הוא 'פוצא', והכוונה למילה הצרפתית puce, שפירושה כינה.

5. בהלכות ארץ ישראל, עמ' תקנא ואילך, מצויה הקדמה נפלאה של ר' ברוך, שיש בה הרבה ערגה וכיסופים לארץ ישראל. הקדמה זו הועתקה בספר 'הלכות ארץ ישראל', אשר יוחס בטעות לר' יעקב בעל הטורים¹². החיבור ההוא הוא בוודאי מאוחר מאוד ביחס לר' ברוך ב"ר יצחק וספר התרומה. מה הטעם א"כ להשוות את ההקדמה הנ"ל לנוסח שבספר ההוא, כאשר מצויים בידנו כתבי יד קדומים של ספר התרומה עצמו?

ולסיום הערה אישית: לפני שנתיים פרסמתי את הלכות ארץ ישראל של ספר התרומה בהוצאת 'מכון התורה והארץ' עפ"י כ"י לונדון 518 ועם חילופי נוסח עפ"י שמונה כתבי יד. אמנם הלכות ארץ ישראל הן חלק קטן מן הספר, ולכן אני מברך בכל לבי את הרב אברהם דוד על עבודתו המקיפה. עם זאת, כיוון שאין ספק שהוא השתמש לעיתים במידה מסויימת במהדורת¹³, היה מתאים שיודיע על כך ב'דברים אחדים' שבראש הספר. אין כוונתי כאן להגן על 'כבודי האבוד', אלא להתריע על תופעה מכוערת שלצערנו מצויה במקומותינו, שתלמידי חכמים משתמשים בספרים שאחרים עמלו עליהם, לעיתים אף במידה גדושה, ואינם טורחים לגלות זאת. אנו בטוחים שהדברים יבואו בע"ה על תיקונם כשהרב אברהם דוד יכתוב את המבוא המקיף בתחילת כרך א, שהרי רבנו ברוך ב"ר יצחק כותב בהקדמתו בין השאר: 'ולא מדעתי ומלבי עשיתיו כי אם מפי רבותי קדושי עליון, ואיש על מקומו מבואר שמו'...

- 11 לגבי איות של מילות הלע"ז, עיין בספרו של ד"ר משה קטן ז"ל 'אוצר לעזי רש"י' על הש"ס, ירושלים תשס"ו, עמ' 12-13.
- 12 ראה א' קופפר, 'קונטרס ארץ ישראל', קובץ על יד, סדרה חדשה ספר ז (ויז), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשכ"ח, עמ' 103-123, ובפרט עמ' 103-107.
- 13 לגבי הנוסח עי' למשל עמ' תקע הערה 146* והשווה מהדורתנו עמ' 49 הערה 40; עמ' תקנג הערה 18, מצויין פתאום כ"י לונדון [ל], והשווה מהדורתנו עמ' 27; ובהערות תוכן עי' למשל עמ' תקסב הערה 91 והשווה מהדורתנו עמ' 38 הערה סה; עמ' תקסג הערה 96 והשווה מהדורתנו עמ' 40 הערה ע.